



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Smelly business: De clustering en concentratie van vieze en stinkende beroepen in Leiden in 1581

Oosten, R. van; Muurling, S.T.D.

Citation

Oosten, R. van, & Muurling, S. T. D. (2019). Smelly business: De clustering en concentratie van vieze en stinkende beroepen in Leiden in 1581. *Holland. Historisch Tijdschrift*, 51(3), 128-132. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/79512>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/79512>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).



Tijdingen

Smelly business

De clustering en concentratie
van vieze en stinkende
beroepen in Leiden in 1581

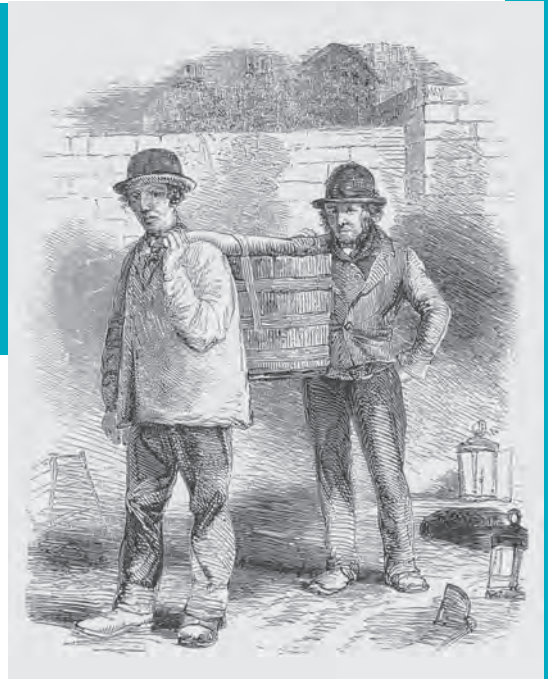
Roos van Oosten en
Sanne Muurling

Middeleeuwse toestanden

In 2004 zond het Britse Channel 4 de veelbekeken serie *Worst jobs in history* uit, waarin presentator Tony Robinson het ene na het andere vieze en zware werk uitoefent. Zo voert hij ook de ambachtelijke wijze uit van vollen en leerlooien. Het trapelen met de voeten in een vollerskuip met urine om lakens te vullen was misselijkmakend, zo concludeert Robinson, maar het leerlooien spande de kroon. Dierenvellen werden in baden van gehydrateerde kalk geweekt, waarna de arbeiders de resterende haren afschraapten. Door de enorme stank bestempelde Robinson 'leerlooiën' als het meest onaangename beroep aller tijden.

Een bron die ons meer vertelt over de historische dimensies van zulke vieze maar alledaagse bezigheden, is de recent gedigitaliseerde Leidse Volkstelling van 1581. Stadssecretaris Jan van Hout organiseerde de eerste complete en uitgebreide stedelijke volkstelling van Nederland, waarin per pand werd opgeschreven wie er woonde en welke beroepen zij uitoefenden. Deze bron, die ruim 12.000 personen omvat, is onlangs gedigitaliseerd en getranscribeerd door Historisch Leiden in Kaart. Deze werkgroep zorgt ervoor dat historische informatiebronnen over Leiden, zoals volkstellingen en belastingkohieren, digitaal ontsloten en aan elkaar worden gekoppeld. Dit is een mooie ontwikkeling en zorgt ervoor dat de informatie uit die bronnen op nieuwe manieren kan worden bestudeerd, onder andere via interactieve kaarten.¹ Hierdoor kunnen allerlei complexe ruimtelijke vragen worden beantwoord: bijvoorbeeld over de verdeling van welvaart, maar ook over de manier

Afb. 1 De nachtelijke ruiming was een arbeidsintensieve en kostbare operatie die eeuwenlang door een ploegje van vier tot zes nachtwerkers of secreetreinigers werd uitgevoerd. Afbeeldingen van deze beroepsgroep zijn erg schaars; deze 19de-eeuwse prent uit Londen toont de nightmen die op vergelijkbare wijze te werk gingen in de graveyard shift. Illustratie gebaseerd op een daguerreotypie van Richard Beard, uit H. Mayhey, *London labour and the London poor: the condition and earnings of those that will work, those that cannot work, and those that will not work*. Vol. 2 (Londen 1861-1862) 335.



waarop een stad als Leiden omging met beroepsuitoefeningen die nogal wat stank met zich meebrachten, zoals leerlooien.

Hollandse steden waren aan het einde van de 16de eeuw lang niet zo vies als vaak wordt gedacht. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat dat de echte onhygiënische toestanden – vaak geassocieerd met de middeleeuwen – haar intrede juist pas deed met de 17de-eeuwse aanleg van rioleringen.² Fecaliën vloeiden sindsdien rechtstreeks het grachtenwater in, in plaats van in het holst van de nacht door zogenaamde nachtwerkers te worden afgevoerd. In vergelijking met een eeuw later viel het in het Leiden van 1581 dus nog wel mee met die smerigheid. Maar dat het karakteriseren van middeleeuwse Hollandse steden als duistere plekken vol viezigheid, ziektes en verderf anachronistisch is, neemt niet weg dat er ook in de middeleeuwen aan veel beroepen nogal een luchtje hing – en zodoende ook in de delen van de stad waar die beroepen werden uitgeoefend. De gedigitaliseerde Volkstelling van 1581 stelt ons in staat om het Leidse geurenlandschap dat dit met zich meebracht, oftewel de *smellscape*, nader te onderzoeken.³

Leerlooiers in Leiden

Leerlooien staat en stond dus bekend als een smerig en bovenal stinkend karwei. De productieketen om van schapenvellen leer te maken begon in Leiden met het ploten van schapenvellen. Zogenaamde ploters deden het ruwe werk: het ontbloten van het vel van bloed, oppervlakkig huid en vet. In Leiden was het ploten duidelijk een afgeleide van de

textielindustrie. De restantjes wol dat van de vellen kwam, werd verwerkt in de textielindustrie en de overgebleven vellen gingen naar de leerlooiers.

Traditioneel worden leerlooiers en leerverwerkers in lijsten met beroepen bij elkaar gezet, maar in de *smellscape*, is het van belang een onderscheid te maken tussen de leerlooiers – degene die de vellen voorbereiden – en de leerverwerkers, schoenmakers, zadelmakers en buidelmakers. Een leerlooier had namelijk een wezenlijk effect op het geurenlandschap, terwijl de schoenmaker dat niet of nauwelijks had. In middeleeuws Leiden werden vellen die te drogen hingen beschouwd als “niet wel rukende en sijn”, getuige een korte vermelding in het keurboek van 1406.⁴

In de Leidse Volkstelling van 1581 komen 60 personen voor die we tegenwoordig zouden omschrijven als ‘leerlooiers’. De term leerlooier is een anachronistische paraplueterm voor vier beroepsaanduidingen: leertouwers, witmakers, zeemtouwers en francijnmakers (perkamentmaker). Allemaal voorbereiden zij vellen of huiden door ze te weken in een kalkmengsel. Na een bewerking was een leren lap het eindproduct. Het eindproduct



Afb. 2 Het wassen van de vachten en het sorteren van de wol in 1607 of 1612 in Leiden. Op de voorgrond halen twee mannen de schapenvachten uit een schuit. Rechts worden vachten gewassen. Links worden balen met scheerwol heen en weer gesleept. Schilderij van Isaac Claesz. van Swanenburgh, 1607-1612. Collectie Lakenhal, S419, Leiden.

Afb. 3 Leertouwer zoals opgenomen in de serie beroepsprenten van Jan en Caspar Luyken, Het menselyk bedryf, 1694. Collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-44.515, Amsterdam.

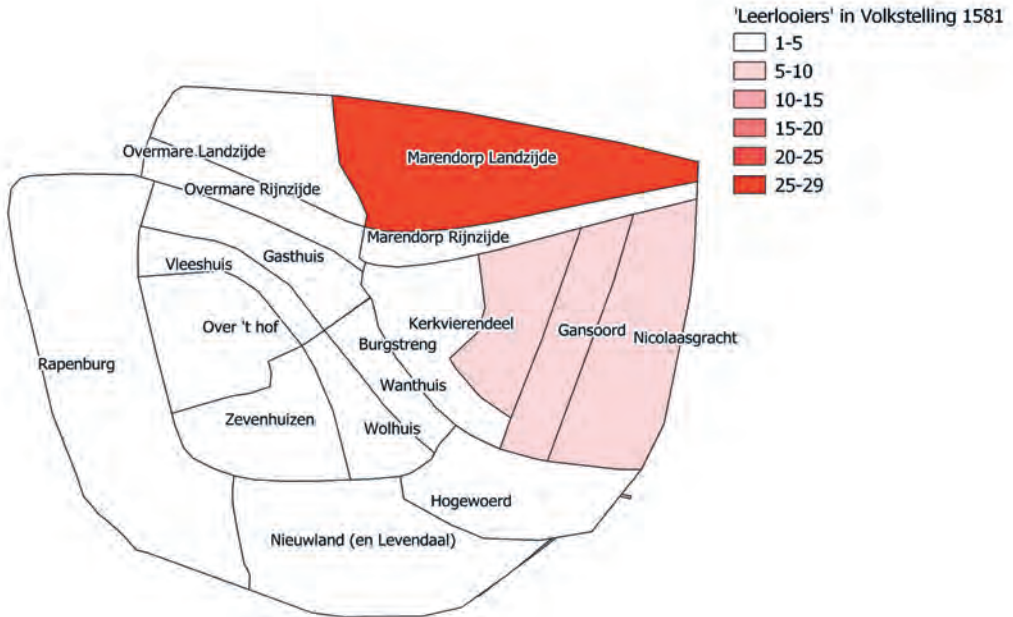
• *De Leerbereider.* 89
Wat helpt de Slaavenij, Daar't best vergaeten zy.



*Al is het Vel niet goed om t'eeten,
 't'Is daarom niet onwaard versmeeten:
 Word al door vlyt tot nut gebracht:
 Behalven 't groot profyt der Zielen;
 Dat laatmen slingren en vernielen,
 Als Vodden, die men niet en acht.*

van de francijnmaker wordt tegenwoordig perkament genoemd, maar in de Leidse keurboeken wordt de term fransijn-leer gebruikt.⁵

In de 17de eeuw is in Leiden de aanduiding leerlooiers gangbaar geworden. Zo wordt tijdens de stadsuitbreiding van 1659 aan de oostkant van Leiden een Looiersstraat aangelegd.⁶ De late opkomst van de term leerlooier kan te maken hebben met technische ontwikkelingen binnen de bedrijfstak. Vermoedelijk gebruikte de leertouwer oorspronkelijk een oplossing van plantaardige stoffen en mineralen en pas later de looistof run (gemalen eikenschors) om de huid te verven



Afb. 4 Verspreiding van 'leerlooiers' in 1581. Overleden personen, die wel in de volkstelling staan vermeld, zijn in deze verspreidingskaart buiten beschouwing gelaten.

en te beschermen tegen bacteriën.⁷ De veelheid aan beroepsaanduidingen in de Volkstelling komt doordat wit en zwart leer niet in hetzelfde bedrijf werd verwerkt. Witmakers en zeemtouwers verwerkten enkel de witte vellen, vooral afkomstig van het schaap. Verdere opdelingen kwamen voort uit een verschillend gebruik van looistoffen. Een zeemtouwer gebruikte aluin, maar of de Leidse witmakers run gebruikten vermelden de Leidse keurboeken niet.⁸

Op basis van de Volkstelling kunnen we zien dat Leiden in de 16de eeuw mogelijk 41 leerlooiersbedrijven kende: 5 leertouwers-, 8 perkamentmakers-, 13 witmakers- en 15 zeemtouwerswerkplaatsen.⁹ Een prent uit de Encyclopedie van Diderot geeft een goede indruk hoe groot deze bedrijven konden zijn. Een bedrijf had een batterij aan kuipen waarin de huiden soms maanden achterelkaar lagen te weken. In Leiden zijn op minimaal drie archeologische locaties kuipen gevonden met daarin een witte kalkachtige substantie. In alle gevallen was de geur nog steeds buitengewoon penetrant en hardnekkig.¹⁰

Smellscape-management?

Maar, door de digitalisering van de Volkstelling kan men nog veel meer te weten komen over deze stinkende bedrijfstak. Omdat de Leidse leerlooiers nu goed in kaart gebracht kunnen worden en hun spreiding over de stad kan worden geanalyseerd, valt op dat er een sterke concentratie leerlooiers woonde en werkte in Marendorp Landzijde. Ruim 40 procent van alle leerlooiers stonden daar geregistreerd, in het bijzonder aan de Donkere gracht. Deze concentratie van leerlooiers is ook in de belastingregisters van 1498, 1557 en 1561 terug te zien, maar of hier een welbewuste stedelijke planning aan ten grondslag lag, vermelden de belastingregisters niet. Opvallend is wel dat ook andere 'stinkende' beroepen in diezelfde regio werden geconcentreerd. Zo ook de zogenaamde vollers. Om lakense stof dichter, mooier en steviger te maken stampten deze vollers urenlang (en bovendien naakt) met de voeten op het laken in een mengsel van water, aarde en verschaalde urine. Naast de geur die het werk zelf met zich meebracht, loosden vollerijen hun



Afb. 5 Leidse vollers aan het werk in 1602 op een schets voor de gebrandschilderde ramen voor de Lakenhal. Schets van Isaac Claesz. van Swanenburgh, 1602. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV34700.8, Leiden.

afvalwater ook nog eens in het kanaal, met alle gevolgen voor de waterkwaliteit en besmettelijke ziektes van dien. In 1591 besloot de stadssecretaris Jan van Hout dat ook deze beroepsuitoefeningen zich moest gaan concentreren in Marendorp Landzijde en de Donkere Gracht.¹¹ Dat het daar onder andere door de concentratie van leerlooierijen toch al niet zo fris rook, speelde mogelijk een rol in dit besluit.

Het is interessant dat de leerlooiersbedrijven aan de noordoostkant gesitueerd waren. Gezien de overheersende zuidwestelijke windrichting in Nederland is dat een gunstige plek voor een stinkende bedrijfstak. Het proces voor het Hof van Holland tegen Dirck Coebel van Loo leert ons dat wind inderdaad een factor van belang was in 16de-eeuws Leiden. Deze ondernemer had in 1546 twee kalkovens aan de westkant van Leiden opgericht in plaats van aan de oostkant. Het stadsbestuur maakt bezwaar, omdat zij vreesde dat de stank voortaan de stad in zou blazen.¹² Of

de concentratie van leerlooiers op deze locatie van hogerhand geregisseerd werd vanwege de stank en de windrichting en er daarmee sprake zou zijn van een doordachte vorm van *smellscape-management* verdient nader onderzoek; evenals de vraag of deze concentratie van leerlooiers ook in andere Hollandse steden het geval was.

Wat dit voorbeeld in ieder geval illustreert, is dat dergelijke gedigitaliseerde bronnen talloze nieuwe mogelijkheden bieden voor lokaal historisch onderzoek. Wie zelf wil zien hoe de ruimtelijke spreiding van andere beroepen is in Leiden, kan een kijkje nemen op de website van Historisch Leiden in Kaart.¹³ De Volkstelling van 1581 is al klaar, maar het Leids Archief bevat meer interessante bronnen die transcriptie behoeven. Vrijwilligers die lid willen worden van de werkgroep zijn altijd welkom.¹⁴ En ook voor de verschillende studiemiddagen die de werkgroep organiseert, bent u natuurlijk van harte uitgenodigd!

- 6 P. van der Coelen, 'Illustraties en decoratie', in: *Bibliopolis: handboek*. <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A2.1.5/maximumRecords/1>. (geraadpleegd 22 november 2018).
- 7 C. Rasterhoff, *The Fabric of Creativity in the Dutch Republic. Painting and Publishing as Cultural Industries, 1580-1800* (Proefschrift geschiedenis, Universiteit Utrecht, 2012) 159-160.
- 8 C. Rasterhoff, 'The Markets for Art, Books, and Luxury Goods', in: G.H. Janssen and H.J. Helmers (reds.), *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age* (Cambridge 2018) 249-267, aldaar 253-254.
- 9 P. Christiaensz Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden [...]* I (Amsterdam, 1679) introductie, 3.
- 10 Het betrof hier kopiëen naar de beroemde werken van de Keulse graveur Frans Hogenberg.
- 11 Voor Luykens boekillustraties over martelaarschap en executies, zie; M. van Duijnen, "'Only the Strangest and Most Horrible Cases": the Role of Judicial Violence in the Work of Jan Luyken', *Early Modern Low Countries* 2 (2018) 169-197.
- 12 Van 't Veld, 'Bemide broeder', 73.
- 13 H. van Nierop, *Life of Romeyn de Hooghe 1645-1708: Prints, Pamphlets, and Politics in the Dutch Golden Age* (Amsterdam 2018) 53.
- 14 Voor marktstrategieën van Amsterdamse uitgevers en prentmakers zie: E. Kolfin en J. van der Veen (reds.), *Gedrukt tot Amsterdam: Amsterdamse Prentmakers en- Uitgevers in de Gouden Eeuw* (Zwolle 2011).
- 15 H. de la Fontaine Verwey, 'Het Hollandse Wonder', in P.F.J. Obbema et al. (reds.), *Boeken in Nederland: Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (Amsterdam 1979) 46-64.
- 16 L. Maimbourg, *Histoire des croisades pour la delivrance de la terre sainte* II (Parijs 1676).
- 17 Tekstgetrouwe afbeeldingen werden vanwege Calvinistische religieuze censuur ook beproeft in geïllustreerde Bijbels. Zie: E. Stronks, *Negotiating Differences: Word, Image and Religion in the Dutch Republic* (Leiden 2011) 111-116.
- 18 L. Maimbourg, *Historie der kruisvaarders, tot de verlossing van 't Heilig Land [...]* (Amsterdam 1683) 247.
- 19 Verhalen over gespleten vijanden kwamen voort uit de hoog-middeleeuwse Duitse literatuur, waarin de zogenoemde 'epic blow' (epische slag) een terugkerend motief was. Zie: R.E. Kellett, *Single Combat and Warfare in German Literature of the High Middle Ages: Stricker's "Karl der Grosse" and "Daniel von dem Blühenden Tal"* (Leeds 2008) 41.
- 20 Maimbourg, *Historie der kruisvaarders*, 336.
- 21 B.J. Stol, *Verhandeling van den christelijken leidsman: ter proeve voorgesteld en verhandelt, door eenige bygebrachte plaetsen des Nieuwen Verbonds : neffens enige stichtelijke bedenkingen over Matth. 5, 6, 7.* (Rotterdam 1689) 430.
- 22 Stol, *Verhandeling van den christelijken leidsman*, 430.
- 23 M. van Duijnen, "'Sacrificed to the Madness of the Bloodthirsty Sabre": Violence and the Great Turkish War in the Work of Romeyn de Hooghe' (in edited volume, forthcoming 2020, Manchester University Press).
- 24 H. Ludolf, *Allgemeine Schau-Bühne Der Welt, Oder: Beschreibung Der Vornehmsten Welt-Geschichte* (Frankfurt am Main 1699) voorrede.
- 25 Veel dank aan Jacob Schilling, die mij op het desbetreffende citaat wees. W.E. Tentzel, *Curieuse Bibliothec, oder Fortsetzung der monatlichen Unterredungen einiger guten Freunde von allerhand Büchern* (Frankfurt en Leipzig 1705) 220-221.
- 26 Van Nierop, *The Life of Romeyn de Hooghe*, 69-72.
- 27 J.H. Landwehr, *Romeyn de Hooghe (1645-1708) as Book Illustrator: A Bibliography* (Amsterdam 1970) 15.
- 28 Schmidt, *Inventing Exoticism*, 120.

p. 128 Tijdingen | Smelly business

- 1 Een groep vrijwilligers heeft de Volkstelling onder leiding van Martin Hooymans getranscribeerd en op perceelsniveau gelokaliseerd. Volkstelling 1581. Gebruikte dataset: M. Hooymans, gedeponeed bij DANS, Fedora Identifier: easy-dataset:113616. Momenteel staat hier alleen deel 1. Binnenkort wordt de volledige dataset gedeponeed. Zie ook <https://www.erfgoedleiden.nl/erfgoed-kaart/doe-mee/historisch-leiden-in-kaart> of <http://hik.erfgoedleiden.nl/> (bekeken op 24 april 2019).
- 2 R.M.R. van Oosten, 'The Dutch Great Stink: The end of the cesspit era in the pre-industrial towns of Leiden and Haarlem', *European journal of archeology* 19:4 (2016) 704-727.
- 3 Over het concept smellscape, zie onder andere J. Douglas, 'Porteous 'Smellscape'', *Progress in Human Geography* 9:3 (1985) 356-378.
- 4 H.G. Hamakers *De Middeneeuwsche keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873) 46, keur SVIII.
- 5 Ibidem, 504.
- 6 Erfgoed Leiden en Omstreken, Beeldbank, PV1022.16a dd 1663.
- 7 A. Eynck, 'Vettige vellen. Hoe een huid leer werd', in: G. Vermeiren/M-A Bru/A. Eryvck (red.), *De Krook. Een leerrijk boek* (Gent 2018), 67-79, aldaar 75.
- 8 G.L. Koopman, *Kindervreugde. Een geschenk tot leerzaam onderhoud* (Amsterdam 1842) 77.

- 9 Van de 60 'leerlooiers' die in de volkstelling genoemd worden zijn er 19 knechten. Het is mogelijk, maar niet zeker dat de andere 41 personen hun eigen werkplaats aan huis hadden.
- 10 R.M.R. van Oosten, 'Daar zit een luchtje aan! Een opgraving aan de Pelikaanstraat', in H. van den Ende, R.M.R. van Oosten, E.D. Orsel and M.F. Roscher (reds.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden, Bodemschatten en Bouwgeheimen* 2 (Leiden 2007) 37-44, aldaar 41 en 43.
- 11 Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 0501A, inventarisnummer 5174, Conceptrapport van Jan van Hout betreffende bestrijding van watervervuiling door de textielindustrie, 1591.
- 12 Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 0501, inventarisnummer 424, Register van de Buitengetimmerten, 1521-1579, f. 369 (zonder datum). Het proces tegen Dirck Coebel van Loo speelde van 1546 tot 1554.
- 13 <https://www.erfgoedleiden.nl/erfgoed-kaart/doe-mee/historisch-leiden-in-kaart>
- 14 Neem voor meer informatie contact op met Martin Hooymans via martin.hooymans@xs4all.nl.

p. 133 Topstuk | Bloed voor de suikerindustrie

- 1 J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe* (Amsterdam 1765) 484.

Over de auteurs

Michel van Duijnen (1988) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Nationalism Studies aan de University of Edinburgh. Momenteel is hij als Johan Huizinga Fellow verbonden aan het Rijksmuseum Amsterdam, waar hij de verbeelding van geweld op zee in de 17^{de}-eeuwse schilderkunst bestudeert. Eerder was Michel werkzaam binnen het Vlaams-Nederlandse FWO-NWO onderzoeksproject *Imagineering Violence – Techniques of Early Modern Performativity in the Northern and Southern Netherlands 1630-1690*. Contact: m.f.van.duijnen@vu.nl.

Ronald Kroeze (1983) is als universitair docent verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van corruptie, goed bestuur en democratie als ook managements- en bedrijfsgeschiedenis, *oral history* en het gebruik van het verleden. In 2018 ontving hij (samen met Inger Leemans en Joost Dankers) een NWO-subsidie om een onderzoek op te zetten naar financieel erfgoed. Kroeze was als visting scholar verbonden aan University of Oxford, University of Warwick, Université d'Avignon en Humboldt Universität zu Berlin. Contact: d.b.r.kroeze@vu.nl.

Valika Smeulders (1969) is gespecialiseerd in cultureel erfgoed, diversiteit, musea en het koloniale verleden. Zij werkt als curator bij het Rijksmuseum aan de tentoon-

stelling over slavernij in 2020 en bestudeert als onderzoeker voor het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) de hedendaagse ontwikkeling van Caribisch erfgoed in Nederland. Contact: v.smeulders@rijksmuseum.nl.

Roos van Oosten (1978) is als universitair docent middeleeuwse en stedelijke archeologie verbonden aan Universiteit Leiden. Naast haar VENI-onderzoek over het in kaart brengen van de evolutie van sanitaire voorzieningen in grote steden in de Lage Landen tussen 1200 en 1900, heeft zij leidinggegeven aan verschillende dataprojecten over ruimtelijke aspecten van demografie, criminaliteit en drank. Ook is zij lid van de werkgroep Historisch Leiden in kaart. Contact: r.m.r.van.oosten@arch.leidenuniv.nl.

Marion Pluskota (1983) is universitair docent sociale geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Ze heeft gepubliceerd over prostitutie en criminaliteit in de 18de en 19de eeuw. Haar aanstaande boek *Crime and gender, a European perspective* bevraagt de rol van gender in de vervolging van kleine criminaliteit in verschillende stedelijke contexten in de 19de eeuw. Contact: m.pluskota@hum.leidenuniv.nl.

Mark Ponte, Karin Lurvink, Jeannette Kamp en Sanne Muurling zijn redacteurs van Holland.